# 1945'TEN BU YANA TÜRKÇE SÖZLÜKLER

Leyla UZUN

Bir terim olarak ilk kez 1225'te John Garland'ın kullandığı *sözlük* (Lat. *dictionarium),* ünlü Alman dilcisi Jacob Grimm tarafından "Bir dilin sözcüklerinin abecesel dizel-gesi" olarak tanımlanmaktadır (Aksan, 1982:77). Sözlükbilim *(lexicography}'*-deki gelişmeler düşünüldüğünde, günümüzde bu tanımın geliştirilmesi gerekliliğinden söz eden Doğan Aksan ise, sözlük için şöyle bir genel tanıma varılabileceğini belirtmektedir:

"Bir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimlerî temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz ögeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı" (1982:77). Tanımlarında da büyük ölçüde görüldüğü gibi sözlük, hem bir dilin sözvarhğının büyük ölçüde ortaya konmasındaki, bem sözcükler ve yansıttıkları kavramlar aracılığıyla kültürün belirleyici özelliklerinin ve kaynağınmın sergilenmesindeki, hem de diller arasındaki etkileşimlerin saptanmasındaki rolleri açısından değer taşımaktadır. Bir başka deyişle, sözlük çalışması ve bir ürün olarak sözlüğün kendisi, dil ve kültür açısından çok boyutlu değerlendirmelere olanak sağlamakta, bu değerlendirmelere ışık tutmaktadır.[1]

Sözlükçülük geleneği içinde doğaldır ki sözlük hazırlama konusunda birtakım ölçütler ve yöntemler geliştirilmiş, iyi bir sözlüğün nitelikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.[2] Diğer ilkeler bir yana

'Burada dil ve kültür çalışmalarına katkıları açısından XI.yy'da hazırlanan Kâşgarh Mahmut'un *Dîvân ü Lngat-it Türk'ü,* uzun yıllar süren çabalarla ortaya konmuş olan Emile Littre'nin Fransız Dilinin Sözlüğü *(Dictionnaire de la Langue Française)'nü* anımsatmak isteriz,

2Bkz. Aksan, 1982:71-76.

bırakılırsa, günümüzde sözlük hazırlama konusunda özellikle *amacın saptanması* üzerinde durulmaktadır. Bugün farklı amaçlar doğrultusunda hazırlanan farklı sözlük türlerinin varlığı söz konusudur? Hangi türde olursa olsun sözlük, amacın belirginleştirilmişinden, maddebaşlarının düzenlenmesine ve tanımların verilmesiyle maddcbaşı için temel anlam ve ilgili yan anlamların kullanım sıklığına göre sıralanışına kadar daha pek çok konuda özenli, ilkeli ve yöntemli bir çalışmayı gerektirmektedir.

Türklerin dilcilik geleneği içinde de geçmişten günümüze Türk dilcilerinin çeşitli sözlük çalışmaları olmuş, Türkçenin sözvarlığını değişik amaçlar doğrultusunda yansıtan sözlükler ortaya konmuştur.[4]

Biz bu yazımıza, daha çok 1928'de yeni Türk harflerinin kabulüyle başlayan süreçte ilk baskısı (1945) dil devriminin ilkeleriyle şekillenmiş olma özelliği gösteren ve Türk Dil Kurumu'nca hazırlanan Türkçe Sözlükleri kimi Özellikleriyle konu edeceğiz. 1945'ten bu yana sekiz baskısı yapılmış olan bu sözlükler sözlük türü açısından *genel sözlük* olarak nitelenebilecek yapıtlardır. Genel sözlükler, dilin belli bir dönemine yönelmeden, bir ortak dili bütün ögeleriyle içermeyi amaçlayan sözlüklerdir (Aksan, 1982:81),

Türk Dil Kurumunca hazırlanan ve yayınlanan Türkçe Sözlüğün ilk baskısı, diğer baskılardan farklı kimi nitelikler sergiler. Bu farklılığın nedeni, bu baskının büyük ölçüde bir "önerilen sözcükler sözlüğü" oluşudur. Türk dilinde gerçekleştirilen ve dil devrimi olarak adlandırılan dil planlaması çerçevesinde, çeşitli kavramlara karşılık olarak çok sayıda yeni sözcük türetilmiş ya da canlandırılmış ve Türkçe sözlüğün ilk baskısında kullanıma sunulmuştur. Bu amaçla alfabe değişiminin hemen ardından kurulan ve *Dil Encümeni* olarak adlandırılan ilk dil kurulu daha önce oluşturulmuş çeşitli Türkçe sözlüklerin kaynaklık edeceği bir Türkçe sözlük oluşturmayı amaçlamıştır. Ancak böyle bir yapıtın hazırlanabilmesi çok sayıda ön çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır. Örneğin halk ağzından söz derlemelerinin, tarama çalışmalarının, sözlük incelemelerinin yapılması gerekmiştir. Bu nedenle 1939 yılına kadar belirtilen ön çalışmaların tamamlanması beklenmiş ve bu tarihte Türk Dil Kurumunca bir Türkçe sözlük hazırlama kararı verilmiştir. Bu sözlüğün amacı ilk baskının Önsöz'ünde şöyle dile getirilmektedir:

"Her türlü yanlış anlamağa karşı gelmek üzere şunu söyleyelim ki bu sözlüğün amacı, bugün -hiçbir yabancı tesir veya özentiye düşmemek şartiyle-yazılan yazılarda ve söylenen sözlerde geçen yabancı kelimelerle birlikte dilimizde kullanılmakta olan ve kullanılacağı umulan Türkçe kelimeler İçin baş vurulacak bir kaynak olmaktan başka bir şey değildir *(Türkçe Sözlük,* 1945:V)."

Belirtilen amaç doğrultusunda sözlüğe, dilimizde kullanılmakta olan veya kullanılacağı umulan Türkçe sözler, hangi dilden olursa olsun terim olarak alınmış ve kulanılmış olan terimler ve o gün için eşsüremli olarak konuşma veya yazı dilinde bulunan yabancı sözcükler alınmıştır *(Türkçe Sözlük,* 1945:V~VI).

Resmi olarak 1939'da başlatılan bu çalışmalar 1945'te ilk baskının yayınlanmasıyla tamamlanmıştır. Yapıtın hazırlanışı aşamasında önce Kurumun genel sekreterliğine vekillik eden Hasan

[3] Bkz. Aksan, 1982:77-78.

[4] Bu sözlüklerin örnekleri için bkz. Aksan, 1982: 80-85.

Reşit Tankıt ilk planlan hazırlamış, daha sonra çalışmaları sözlük-filoloji kol başı Ali Canip Yon (em üstlenmiştir. Ancak kısa bir süre sonra kendisinin rahatsızlanmasıyla sözlük çalışmasının sorumluluğu Mehmet Ali Ağakay'a devredilmiştir *(Türkçe Sözlük,* 1945: VIII-IX). Yöntemleri tartışılır olsa da, kapsamlı derleme ve tarama çalışmalarının sonuçlarına dayanılarak ve dil devriminin ilkeleri doğrultusunda hazırlanan 1945'teki ilk baskının sonrasında 1955 yılında düzeltilip genişletilmiş II. baskısı yapılan *Türkçe Sözlük'un* o yıla kadar 65 bin nüshası tüketilmiştir. *Türkçe Sözliik'ün* II, baskısı yine Mehmet Ali Ağakay tarafından hazırlanmış, Nurettin Artam, Hasan Eren ve Samım Sinanoğlu yapıt üzerinde denetlemeler ve tamamlamalarda bulunmuştur. Bu baskının içkapağında da görülebileceği gibi, çalışmalarda Ferit Dcvellioğlu'nun da yardımları olmuştur. Bu çalışmanın Önsöz'ünde şöyle denilmektedir:

"Türk Dil Kurumu memlekette duyulan büyük bir ihtiyacı karşılamak için 1945'te *Türkçe Sözlük* adı altında bir eser yayımlamıştı. Bu eserin on yıl içinde basılan 65 bin nüshası geçen yıldan beri tükenmiştir. Şimdi elimizde bulunan eser bu eski sözlüğün ikinci baskısıdır. Ancak dilimizin kelime bakımından durmadan önemli gelişmeler gösterdiğini göz önünde tutan Kurum, sözlüğü yeni baştan ele alarak, bir yandan bu yeni varlıklarla zenginleştirmek, öbür yandan da ilk baskıdaki eksiklikleri tamamlamak, fazlaları ayıklamak, yanlışları düzeltmek ve böylece eseri çeşitli yollardan değerlendirmek için yıllarca çalışmıştır. Eski yeni birçok kitap, sözlük, dergi ve gazete taranmış, ayrıca konuşmalara da dikkat edilmiş, böylece sözlük kelime, anlam ve deyim bakımından zenginleştirilmiştir" *(Türkçe Sözlük,* 1955:111).

1959 yılında yayınlanan *Türkçe Sözlük'ün* III. baskısı da Ferit Devellioğlu'nun yardımları ile Mehmet Ali Ağakay tarafından hazırlanmış, Nurettin Artam, Hasan Eren ve Samim Sinanoğlu eser üzerinde denetlemeler ve tamamlamalar yapmıştır. Aynı çalışma kadrosu ve bu kadronun uzmanlığıyla 1966 yılında sözlüğün IV. baskısı yapılmıştır. Bu baskı, eseri yeni başlan gözden geçirerek basıma hazırlayan ve ilk sekiz formanın düzeltmeleri sonrasında rahatsızlanarak arkadaş ve dostlarının deyişiyle "ölümsüzlüğe kavuşan" Mehmet Ali Ağakay'ın anısına sunulmuştur.

*Türkçe Sözliik'ün* V. baskısı üç yıl sonra, 1969'da yayımlanmıştır. Başta Kemal Demiray olmak üzere, Sabahattin Kudret Aksal, Saadettin Buluç, Behçet Kemal Çağlar gibi çok sayıda uzmanın görüşleri ışığında Ferit Devellioğlu,

Kadriye Alkan ve Neval Kılıçkım'mn katkılarıyla hazırlanan bu baskının 1966'daki IV. baskıdan önemli ölçüde farklılık taşıdığı belirtilmektedir:

"*Türkçe Sözlümün* bu baskısında, dördüncü baskıya göre önemli sayılabilecek bazı değişiklikler yapılmıştır, Bu arada, pek eski ya da bugüne kadar tutunmamış öneri niteliğindeki sözcükler çıkarılmış, buna karşılık çok kullanıldığı halde *Sozlük'e* girmemiş bazı sözcükler de alınmıştır. Yabancı sözcüklerin Öneri niteliğinde karşılıkları varsa, kullanmak isteyeceklere yararlı olabileceği düşüncesiyle, bunların da -şimdilik- yaygın yabancı sözcüğün karşısında gösterilmesi uygun görülmüştür *(Türkçe Sözlük,* 1969:IVJ."

V. baskıda olduğu gibi, Kemal Demiray başkanlığında çok sayıda uzmanın çabalarıyla 1974 yılında VI. baskı, 1974-1983 yılları arasında Türk Dİl Kurumu'nda sözlük kolu başkanlığı yapan Mustafa Canpolat, Kemal Demiray ve Semih Tezcan'ın başkanlıkları ve Kadriye Alkan, Adviye Aysan, Tayyibe Uç gibi birçok uzmanın emekleriyle de 1983 yılında *Türkçe Sözlük'ün* VII. baskısı iki cilt olarak gerçekleştirilmiştir.

*Türkçe Sözlük'ün* 1988 yılında yapılan baskısının adı Yeni Baskı'dır. Yapıtta nedense VIII. baskı denmemiştir. Bu baskının, önceki baskılara göre önemli farklılıkları bulunmakla birlikte bunların çoğu biçimsel olmuştur, sözlüğün veri tabanı büyük ölçüde korunmuştur. Bu nedenle burada, *Türkçe Sözlük'ün* 1988 tarihli baskısı VIII. baskı olarak değerlendirilecektir. Yeni Baskı'da, pek çok alışılmış yazım biçiminin değiştirildiği dikkati çekmektedir. Örneğin Hasan Eren'in hazırladığı sunuş, bu baskıdaki yazımıyla "Ön Söz" başlığını taşımaktadır. Öte yandan yapıt, Türk Dil Kurumunun 1980 sonrasındaki yeni statüsüyle de Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Türk Dil Kurumu yayımdır. Yeni Baskı, İki cilt halinde Hasan Eren başkanlığında Nevzat Gözaydın, İsmail Parlatır, Talât Tekin ve Hamza Zülfikar'ın katkılarıyla hazırlanmıştır.

*Türkçe Sözlük'ün* bu sekiz baskısına bir bütün olarak baktığımızda, her baskıda bir büyüme sağlandığı söylenebilmektedir. Sözlüğe alınan sözcük sayısı dikkate alınarak en fazla büyümenin 1983'teki VII. baskıda olduğu görülmektedir. Buna karşın IV. baskı (1969) bu açıdan en düşük değere sahiptir. Bu sekiz baskının tamamında yabancı kökenli sözcükler sayıca yerlilerden az olsa da onlardan daha yüksek oranda tutunma göstermiştir. Kısaca Türkçe Sözlüklerde yabancılaşma oranı, Türkçeleşme oranından fazladır, Bu durum, ilk baskıda belirtilen amaçlar ve bunların baskılar boyunca ne ölçüde korunabildiği düşünülerek değerlendirilmelidir.

Türkçe sözlüklerde Arapça, Fransızca ve Farsçadan ödünçlemeler en fazla hareketlilik gösteren sözcük gruplarını oluşturmuştur. Fransızca Öğeler IV. baskı dışında, VIII. baskıya kadar sözlüğe artarak girmiş ve tutunmuştur. Arapça sözcükler özellikle V. baskıda sözlükten çıkarılmış, ancak daha sonra VIII. baskıya kadar sözlüğe çoğalarak girmiştir.

*Türkçe Söztük'ün* VIII. baskısı (Yeni Baskı, 1988), sözlüğe alınma açısından yabancı Öğelerin sayıca yerli öğelere en çok yaklaştığı baskıdır. Son olarak belirtmeliyiz ki, Yeni Baskı önceki baskıların bütününde sergilenen genel eğilimlere uymayışı ve bu eğilimlerin boyutlarını sayıca küçüllüşüyle dikkati çekmektedir. Örneğin sözlüğe alınan sözcük sayısı, bir başka deyişle büyüme

bu baskıda önemli ölçüde düşmüştür.[5]

Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi, sözlük dilin sözvarlığı kadar kültürün niteliği ve toplumsal değişimler konusunda da önemli açılımlar scrgileyebilrnekte, bu açılardan yapılacak değerlendirmelere kaynaklık edebilmektedir. *Türkçe Sözlük'ün* sekiz baskısı boyunca izlenen değişimler, en azından burada aktarılabilenler düşünüldüğünde bile böylesi değerlendirmeler için daha pek çok çalışmayı besleyecek denli zengin bir veri tabanı oluşturmaktadır. Sözlüklerimiz üzerine yapılacak karşılaştırmalı ve çözümlemeli çalışmalar, dilimizde sözlük çalışmalarının ve Türkçede sözlükçülük geleneğinin destekleyicisi, uyarıcısı olacaktır.

[5] Bu sonuçlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz, Ergenç, İ. - L. Uzun, 1993:138-139.

Kaynak : Kebikeç, Yıl: 4, Sayı : 7-8, 1999

**Kaynaklar:**

Aksan, Doğan, 1982, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim III,* TDK Yayını, Ankara.

Ergenç, İclâl - Leyla Uzun, 1993, "Türkçe SÖzlük'te Maddebaşı Değişimlerinin Içeriksel ve Sayısal Görünümleri", *VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri,* Haz.: Kâmile İmer ve N. Engin Uzun, Ankara.

*Türkçe Sözlük* (1-7. baskılar ve Yeni Baskı), TDK Yayını.